

ARTICLE INFO

Received: 14th November 2022

Accepted: 20th November 2022

Online: 24th November 2022

KEY WORDS

Исм, лақаб, тахаллуслар, антропонимик бирлик

Тахаллус - бу антропонимнинг бир тури, одамга унинг ўзига хос хусусияти ёки касбига, ҳаёти билан боғлиқ вазиятга ёки қандайдир ўхшашликка кўра атрофидаги одамлар томонидан қўйилган қўшимча исм [1].

Тахаллус бирор ижодкор (шоир, ёзувчи, олим ва шу каби) ёки сиёсий арбобларнинг ўзи учун танлаб олган иккинчи номи. Ҳар бир муаллиф тахаллусни муайян мақсадларни кўзда тутган ҳолда қўллайди. Масалан, омма ўртасида ўз ижодини таъкидлаб кўрсатиш, ўз исм-фамилиясидан қониқмаслик, муайян хавф хатар, таҳдиддан қочиш, яшириниш ва бошқадар.

Кишиларнинг исми, фамилияси, ота исми, тахаллуси ва лақаблари антропонимик бирликлар ҳисобланади. Бошқа антропонимик бирликлар ва тахаллус ўртасидаги боғлиқлик қуйидагиларда кўринади:

Исм, фамилия, отаисм, лақаб ва тахаллуслар антропонимик бирликлар сирасига киради. Бу жиҳатдан улар умумийликка эга.

ТАХАЛЛУС ВА УНИНГ ЛИСОНИЙ МАҚОМИ МАСАЛАСИ

Қўлдошева Мафтуна

Қарши давлат университети

лингвистика:

Ўзбек тили йўналиши магистранти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7353458>

ABSTRACT

Ушбу мақолада тахаллус ва унинг лисоний мақоми Ўзбек тахаллусларининг тарихий манбалари ва тадқиқи тугрисида маълумот берилган.

Тахаллуслар исм, фамилия, отаисмдан ҳосил қилиниши мумкин. Бундай тахаллуслар исм-тахаллуслар деб аталади.

Лақаб ва тахаллуслар шахснинг асосий исми, фамилиясига нисбатан қўшимча ном ҳисобланади, бу жиҳатдан улар яқинлик ва умумийликка эга. *Лақаб* термини ўтмишда тахаллус маъносида ҳам қўлланган. Баъзи ижодкор ва санъаткорлар ўз лақабларини тахаллус сифатида қабул қилганлар. Бундай тахаллуслар лақаб-тахаллуслар деб юритилади.

Тил тарихида *тахаллус* тушунчаси *лақаб*, *қуня* сўзлари билан ҳам ифодаланган, бироқ улар бошқа-бошқа бирликлар, уларни фарқлаш лозим.

Тахаллус луғавий бирлиги асли араб тилидан ўзлашган бўлиб, “ўзини ўзи қутқариш, озод қилиш, халос бўлиш” маъноларини билдиради. Кейинчалик унинг маъно-мундарижаси кенгайган ҳамда илмийлашган. Тахаллусни антропонимик бирлик сифатида қуйидагича таърифлаш мумкин: “бирор ижодкор (шоир, ёзувчи) ва санъаткор

(рассом, бастакор, кўшиқчи, раққоса)лар, олим, сиёсий арбобларнинг асл исми билан биргаликда ёки уларнинг ўрнида қўлланадиган, шахснинг ўзи томонидан танлаб олинган, бошқа иккинчи номи”.

Олимлар тахаллусни VII асрда пайдо бўлган деб тахмин қилишади. Озарбайжон тадқиқотчилари тахаллусларни XII асрда пайдо бўлган деб таъкидлашади. Қозоқ, тожик ва эрон адабиётида тахаллуслар IX асрда пайдо бўлган деб қаралади. Бу халқлар билан ёнма-ён яшаган ва доимий сиёсий ҳамда маданий алоқаларда бўлиб келган ўзбек халқида ҳам тахаллуслар IX-X асрларда оммалашган деб айтиш мумкин.

Ҳар қандай антропонимик бирлик, жумладан, тахаллуслар маълум номинация эҳтиёжи туфайли юзага келади. К.С.Мочалкина, В.Г.Дмитриев, С.Колосовалар томонидан тахаллусларнинг пайдо бўлиш сабаблари турлича изоҳланган.

О.Носиров Е.Э.Бертельснинг мулоҳазаларига таянган ҳолда, тахаллусларнинг пайдо бўлиши борасида қуйидаги фикрни айтади: “Классик шеърятдаги жуда кўп терминлар уйга алоқадор сўзлардан тузилган (масалан, байт – уй, рукн – устун, тарсеъ – айвон ва бошқалар). Шоирлар ҳам ўз асарларини маълум даражада бинога ўхшатган бўлсалар, шеър охирига тахаллус қўйиш – меъморнинг ўзи қурган бинога номини ёзиб қўйишдек бир ҳодиса экани ажабланарли эмас”. Олим ўз қарашларини: “Албатта, тахаллуснинг пайдо бўлишида бошқа сабаб ва омиллар бўлиши ҳам мумкин. Аммо юқорида айтилганларнинг ўзиёқ

тахаллус қўллаш маълум ижтимоий, ҳаётий сабаблар натижасида, ҳаёт ва турмуш талабларига жавоб сифатида пайдо бўлганини қўрсатиб турибди”, – дея хулосалаган.

“Ўзбек тахаллусларининг тарихий манбалари ва тадқиқи” масаласина тухталадиган булсак, Ўзбек тарихий адабий тахаллусларини тўплаш ва тадқиқ этишда дарслик, адабий мажмуа ва тазкиралар муҳим манба ҳисобланади.

Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкираси XV аср адабий муҳити тахаллуслари сирасини ўрганишда ноёб манбадир. Асарда XV асрда Хуросон ва қўшни мамлакатларда яшаган 459 та форсий ва туркий шоирлар ҳамда уларнинг ноёб, бетакрор тахаллуслари келтирилган.

Тазкирада шоирлар хронологияга (I, II, III), яшаш худудига (IV), касб-кори ва мансабига (V,VI,VII,VIII) қараб саккиз мажлисга тақсимланган. Бу, албатта, XV-XVI аср адабий, илмий, сиёсий, диний муҳитига доир тахаллусларнинг номинацион-мотивацион, луғавий-маъновий, ясаиш хусусиятларини қиёсий, ареал, тарихий аспектларда ўрганишда муҳим манба сифатида алоҳида аҳамиятга эга.

Алишер Навоийнинг тазкирасини тил, ҳажм, материалларнинг бойлиги жиҳатидан давом эттирган Пўлатжон Қаюмовнинг 3 жилддан иборат, 6 дафтарга бўлинган “Тазкираи Қаюмий” (1960) тазкираси ўрта асрлардан то XX асргача яшаб ижод этган 324 нафар шоирнинг тахаллусларини ўрганишда беназир манбадир.

Фазлий раҳбарлигида шеърый усулда яратилган “Мажмуаи шоирон” (1821) тазкираси XIX аср бошлари Қўқон

адабий муҳитига мансуб 101 нафар шоирнинг тахаллуси ва ижодий концепцияси, бадий-ғоявий қарашларига боғлиқ қирраларини ўрганишда муҳим аҳамиятга моликдир. Ўзбек адабиётшунослигида адабий тахаллус масаласи махсус тадқиқот объекти сифатида атрофлича ўрганилмаган, бироқ бу тахаллусларга доир умуман иш қилинмаган, деган хулосага олиб келмаслиги лозим. Н.М.Маллаев, В.А.Абдуллаев ва Ғ.К.Каримов, А.Қаюмовларнинг дарслик, тадқиқот ва монографияларида ҳам тахаллуслар тўғрисида қимматли фикрлар берилган.

А.Халилбековнинг “Наманган адабий гулшани”, Ғани Мажиднинг “Мен билган андижонлик ижодкорлар” номли китоблари наманганлик, андижонлик шоир ва ёзувчиларнинг тахаллусларини ҳам адабий, ҳам лисоний жиҳатдан ўрганишда муҳим илмий манба вазифасини бажаради.

Жаҳон адабиётшунослигида тахаллуслар луғатларини тузиш қадимги даврлардаёқ бошланган. Тахаллусларга оид илк луғат 1652 йилда яратилган И.Сауэрсунинг “О подписях и знаках, под коими скрыты истинные имена” (“Имзолар ва белгилар, улар остида яширинган ҳақиқий исмлар”) номли ишидир. Кейинчалик Лейпсигда Ф.Гейслер “Об изменениях имен и анонимных писателях” (“Исмларнинг ўзгариши ва номаълум ёзувчилар тўғрисида”, 1669), Гамбургда немис юристи В.Плакий “Обозрение анонимов и псевдонимов” (“Аноним ва тахаллуслар шарҳи”, 1674) номли рисоласини нашр этди. В.Плакийнинг ўлимидан сўнг бу асар Фабрициус (1698) ва Милиус (1740)

томонидан тўлдирилади ва нашр қилинади. 1806-1809 йилларда Антуан Барбье француз тахаллус ва анонимларини тўплаган ҳамда тўрт томлик луғат ҳолида нашр эттирган.

Рус филологиясида ҳам тахаллусларни ўрганиш луғатлар тузишдан бошланган. Библиограф И.Ф.Масанов рус ёзувчи, олим ва сиёсий арбобларининг тахаллусларини тўплаган. Кейинчалик бу ишни П.В.Биков давом эттирган. В.С.Карцов ва М.Н.Мазаевлар тахаллуслар луғатини тузиш масаласини тадқиқ этган. С.Колосованинг тахаллуслар қомусий луғатида 2500 га яқин рус ва бошқа халқлар, жумладан, айрим ўзбек сиёсий арбоб, олим, ижодкор ҳамда санъаткорларининг тахаллусларига изоҳ берилган.

Тахаллусларнинг турли жиҳатлари бир қатор рус олимлари томонидан тадқиқ этилган.

К.С.Мочалкинанинг диссертациясида замонавий рус антропономиясида тахаллусларнинг ўрни, тахаллус танлаш тарихи, тахаллуснинг лингвистик мақоми, турлари, семантик-функционал хусусиятлари, тузилиш моделлари, имловий ва график хусусиятлари XVIII-XIX асрлар бўйича тўпланган тахаллуслар мисолида тадқиқ этилган. Бу манбалар жаҳон, жумладан, рус филологиясида тахаллусларга қизиқиш анча олдин бошланганлигини ва бу соҳада маълум ютуқларга эришилганлигини кўрсатади.

Озарбайжон тилшунослигида А.Пашаев ва бошқалар томонидан XI-XII асрлардан то XIX асргача бўлган даврда ижод қилган шоир, адиб, санъаткор, ҳунармандларнинг тахаллуслари

лингвистик жиҳатдан ўрганилган, мукаммал тасниф қилинган.

Ўзбек филологиясида илк бор тахаллуслар адабиётшунослик аспектида Олтой (Б.Қориев), Р.Воҳидовлар томонидан ўрганилган. Б.Қориев 20-йиллардаги вақтли матбуот саҳифаларидан 430 та тахаллусни тўплаган. Бу адабий тахаллуслар луғатини тузиш соҳасидаги илк қадам эди, бироқ бу борадаги ишлар тўхтаб қолди. 80-йилларда ўзбек тахаллусларининг луғатини тузиш муҳим вазифалардан бири эканлиги таъкидланган бўлса-да, ҳозиргача бундай луғат яратилмади.

Ўзбек адабиётшунослигида Алишер Навоийнинг тахаллуслари Э.Шодиев, И.Ҳаққуллар томонидан ўрганилган. Шунингдек, ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигида тахаллуслар, хусусан, тахаллусдошлар, айрим тахаллусларнинг пайдо бўлиши,

маънолари ва қўлланиши ҳақида кўплаб мақолалар ёзилган. Ўтган асрнинг иккинчи ярмида кўпгина олимлар ўртасида тахаллусларнинг, жумладан, *Навоий*, *Атоий* ва *Муҳий* тахаллусларининг имлоси юзасидан мунозаралар бўлган. Э.Бегматов ўзбек тили антропонимик бирликлари, жумладан, тахаллусларини этнолингвистик ҳамда лингвистик йўналишларда кенг илмий таҳлил қилган.

Н.Ҳусанов Алишер Навоийнинг “Мажолис-ун-нафоис” тазкирасида келтирилган тахаллусларнинг луғавий асослари ва маъноларини берган.

Хулоса қилиб айтганда, тахаллус Шарқ мумтоз адабиётининг деярли барча намояндалари, кўпчилик олимлар ва баъзи сиёсий арбоблар маълум тахаллусна эга бўлишган. Тахаллус қўллашнинг тилшунослиқда аҳамияти катта.

References:

- 1.2017. – С.8; Қораев Т., Воҳидов Р. Тахаллуслар. – Тошкент: Фан, 1979. – Б.31-32.
2. Қориев Б. Адабий тахаллуслар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти.– Тошкент, 1967. – №1. – Б.51-58; Ўша муаллиф. Тахаллуслар // Фан ва турмуш, 1966. – №4. – Б.20-22; Қораев Т., Воҳидов Р. Адабий тахаллуслар. – Тошкент, 1978.
3. Дмитриев В. Псевдонимы узбекских писателей // Звезда востока, 1982. – № 3. – Б.161-162.
4. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962. – Б. 609.